

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-15>**ГОЛОСИ МАРІУПОЛЯ-2022: КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ЗРІЗ
УСНОІСТОРИЧНИХ СВІДОЦТВ**

Рецензія на книгу: **Голоси війни. Маріуполь** / упоряд. Денис Волоха; ГО «Харківська правозахисна група». Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2023. 276 с.

М. М. КРАСІКОВ,

канд. філол. наук, доц., професор кафедри українознавства, культурології та історії науки
e-mail: mmkrasikov@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5645-3215>

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

вул. Кирпичова, 2, м. Харків, 61000, Україна

Маріуполь став у 2022 році локусом болю й одним із найзначніших символів російсько-української війни. 86 днів тривала його оборона, десятки тисяч мирних мешканців загинули, більша частина будинків були зруйновані чи пошкоджені. Те, що там відбувалося на початку війни, відбито у численних статтях, світлинах, кількох книгах та документальних фільмах, один із яких здобув 2024 року «Оскара». За щоденниками маріупольської журналістки Надії Сухорукової (які вона протягом кінця лютого – у березні 2022 року вела у соцмережах російською [4], а потім, у 2023 році, опублікувала в українському перекладі в вигляді книги «Маріуполь. Надія» [6]) литовський режисер Андрюс Саулюс (Вільнюський драматичний театр) поставив виставу.

Серед цього різноманіття документалістики, що базується переважно на усноісторичних свідченнях, не загубиться книга «Голоси війни. Маріуполь», упорядкована Денисом Волохою і видана ГО «Харківська правозахисна група» у 2023 р. [2]. Її складають 24 інтерв'ю, записані та розшифровані упорядником. Відео бесід із інформантами разом із текстовими розшифровками викладені на інформаційному порталі Харківської правозахисної групи «Права людини в Україні» в розділі «Голоси війни» [3]. Важливими доповненнями до текстів, уміщених у книзі, є: 1) «Часова шкала», де різними кольорами позначений час перебування кожного з оповідачів у Маріуполі та на окупованій території або на території Росії чи Білорусі; 2) Перелік топонімів – з поясненнями не тільки географічного, але й історичного характеру; 3) дві карти Маріуполя та околиць; 4) Передмова упорядника; 5) світлини Маріуполя 2022 р. Євгена Сосновського; 6) репродукції картин маріупольського художника Матвія Вайсберга 2022 р. (щоправда без назв, датування, зазначення техніки та розміру); 7) фото (на жаль, ніяк не атрибутоване) сторінки зі щоденника 8-річного племінника Є. Сосновського з фразою, яка облетіла весь світ: «и уменя умерло две собаки и бабушка галя и любимый город мариуполь за это всё время на чиная с 24 ч». Чого бракує – так це фотографій оповідачів. Чи варто доводити, що вони вкрай необхідні у такому виданні? На сайті маріупольської громади є сторінка «Меморіал Маріуполь», де лише фото жертв війни, прізвище, ім'я та дати життя. Деяких фото нема – і там чорний силует [5]. Щодо збірки «Голоси війни. Маріуполь» – звісно, можна зайти на сайт ХПГ і побачити інформантів на відео [3], але ж книга – окремий продукт, і не кожен читач схоче чи зможе розшукувати додаткову інформацію на сайті.

У передмові Д. Волоха зазначає мету Харківської правозахисної групи, з якою вона почала записувати усні історії маріупольців – «зрозуміти, що відбувалося у відрізаному місті без світла та зв'язку, та зафіксувати злочини, які вчиняли росіяни і сліди яких вони прагнуть чимшвидше знищити» [2, с. 6]. Свою роль Денис бачить «у встановленні взаємодіючого зв'язку між читачем та оповідачем. Перші мають змогу дізнатися про історичну трагедію з перших вуст, тоді як другі – відчутти полегшення від того, що їх чують та будуть чути протягом століть» [2, с. 7].

©Красіков М. М., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Хоча упорядник і зазначає, що не буде давати власних оцінок наведеним нарративам, він не може утриматися від суб'єктивної оцінки зібраних ним інтерв'ю: «Вони надихають. Вони демонструють захоплюючу здатність зберігати людяність у найтяжчих умовах» [2, с. 7]. Насправді далеко не всі нарративи демонструють такі позитивні явища, про що говорить, наприклад, назва інтерв'ю з Андрієм Потаєнком – «Люди в паніці кидали своїх лежачих родичів». Це теж надихає і захоплює?

На жаль, у передмові нічого не сказано про методологію роботи, про принципи розшифровки та публікації текстів. А варто було б це зробити, бо текст подається як пряма мова інформантів, і пересічний читач гадає, що саме це і саме так сказала людина. Насправді всі тексти даються в літературній обробці, більше того — чистою літературною українською мовою, якою взагалі мало хто розмовляє в побуті. Усі русизми старанно замінюються українськими синонімами, а якщо інформант взагалі говорить російською, ніде про це не зазначається, а текст дається українською, наче це і є його мова. Зрозуміло, таке прагнення показати маріупольців «правильними українцями» антинаукове, бо тільки спотворює уявлення про реальну мовну картину на Донбасі, про справжнє володіння мешканцями Маріуполя державною мовою.

Крім того, упорядник зазвичай розшифровував не все сказане, а випускав деякі слова, фрази і навіть цілі фрагменти, які йому здавалися зайвими чи нецікавими. Це його право, однак у такому випадку ці купюри в наукових та науково-популярних виданнях (а саме до останньої категорії слід віднести книгу «Голоси війни. Маріуполь») позначаються знаком вилучення, наприклад, так: <...>. Іноді до вилучених потрапляли взагалі ключові фрази, наприклад: «Мужчини почали об'єднуватися і ходять за дровами» [3]. Історія про жінку, яка втекла з міста після обстрілу, кинувши паралізованого чоловіка, в книзі завершується так: на другий день «донька приходить, батька свого питає: „Ой, а де мама?“ Він каже: „Я не знаю, я спав. Коли прокинувся — її вже нема“. Він один. Він ні встати – нічого не може» [2, с. 182]. З відеозапису інтерв'ю ми дізнаємося продовження історії: «І потом дочка за ним каждый день ухаживала, еды приносила» [3]. Невже це зайва подробиця?

Зневага до автентичного слова інформанта часто призводила і до прямих помилок, і до трансформації сенсів. Якщо в оригіналі Андрій Потаєнко каже, що його родичі тікали з «гачечкой», на яку поклали «рюкзачки», то в книзі вони йдуть з «гачкою», на якій лежать «рюкзаки». Погодьтеся, в обох випадках наша уява малює зовсім інші картини. У книзі розповідається про жінку, яка під обстрілами героїчно поховала свого чоловіка, але в Україні стикнулася з бюрократами: «Правда, коли вже в Україну вона приїхала, через добу їй довелося доводити його смерть, тому що кажуть: „Ви неправильно його похоронили, незаконно“» [2, с.184]. Насправді Потаєнко каже, що «через суд ей пришлось доказывать его смерть» [3]. Слово «суд» почулося упоряднику як «сутки» – звідси й виникла «доба». Інформант каже про «вкус первой лепешки» – це перекладається як «смак першого коржика, коли вже тиждень не їв хліба» [2, с. 178]. але наведений у тексті опис приготування «лепешки» свідчить, що перекласти краще було словом «перепічка», бо саме перепічки й пекли нашвидкоруч господині в традиційному українському селі, коли хліб вже закінчився, а нового ще не учиняли.

А ось так Д. Волоха «воює» з русизмами чи просто з авторськими виразами Євгена Сосновського, який в цілому добре володіє українською (навіть коли він час від часу каже «не знаю, як українською сказати», майже завжди за мить знаходить адекватне українське слово): «все хуже і хуже» – «все гірше і гірше», «і туди влітає снаряд» – «саме туди поцілив снаряд», «вони дійсно находились всі там» – «вони справді були там», «так вже не повезло» – «так вже не пощастило», «бо потолок був побитий, посічений» – «бо стелі не було», «вони матами гнали» – «вони матюками виганяли», «ми зрозуміли, що проізошло щось жакливе» – «що відбулося щось жакливе», «був вбитий снайпером прямо в висок» – «прямо в скроню», «жили на восьмому етажі» – «жили на восьмому поверсі» тощо.

Усі ці недоліки одразу помічають професійні фольклористи, культурні антропологи, історики, філологи та інші фахівці, для яких авторський текст (усний чи письмовий) – святина, його недоторканність аксіоматична, «нелітературність», часом кострубатість – нормальні, і сама форма висловлювання думки часто не менш важлива, ніж її зміст.

Однак все одно книга має значення хай і недосконалого, але важливого документального джерела. Отже, стисло схарактеризуємо з точки зору культурної антропології контент даного видання усноісторичних свідчень.

Безперечно цінність книги «Голоси війни. Маріуполь» полягає в тому, що вона дає багатий матеріал для дослідження теми, яка має назву «Антропологія війни». Можливо, майбутній історик російсько-української війни знайде в цій книзі важливі факти, які допоможуть йому відтворити, день за днем, події, пов'язані з захопленням Маріуполя окупантами. Для соціального психолога тут теж багато цікавого. Соціолога скоріш за все зацікавить диференціація оповідачів типів окупантів (*росіяни, чеченці, донецькі*), спільне та відмінне в їх поведінці, а філософ чи фахівець з етики дивуватиметься діапазону морально-етичних оцінок ворогів жертвами війни, від «Це не люди, вони не розуміють нічого людського. Куля, снаряд, ракета» [2, с. 79] до «Я не бажаю смерті нікому. Ні хлопцям, яких змусили воювати з боку Росії, ні нашим хлопцям, які нас оберігають...» [2, с. 17]. або «Мене вбивали! Мене вбивали, але не вбили. Чесно кажучи, дуже було шкода тих військових. Вони були дуже відкриті, вони розповідали, що вони з Дагестану... <...> Кавказькі народи дуже поважають жінок, а коли жінка старша, то взагалі» [2, с. 68].

Але найбільше дякуватиме Д. Волосі культурний антрополог, бо фактично все, про що йдеться в інтерв'ю, – про побут в екстремальних умовах. У книзі майже нема героїки, проте кожен оповідач говорить про те, як він вибудовував власну стратегію й тактику виживання та спасіння в критичній і вкрай небезпечній ситуації.

У збірнику зафіксовані факти актуалізації фольклорної свідомості та звернення до традицій народної культури українців, історичного досвіду людей, які пережили Другу світову війну, голод 1946—1947 років, скруту 1950-х років. Наприклад, коли закінчився чай, одна бабуса наламала гілок вишні, заварила їх у казанку на вогнищі біля під'їзду, і сусіди з задоволенням пили ароматний і красивий чай [2, с. 28]. Бабця просто згадала своє повоєнне дитинство – адже саме такий чай (а також чай із гілочками чи листям смородини або малини) пили селяни, зокрема на Слобожанщині, за нашими польовими дослідженнями, ще в 1960-ті роки, а дехто й зараз п'є переважно саме такий напій.

Інтерес становлять також відбиті в усних історіях відроджені колективістські практики виживання та гендерні ролі чоловіків і жінок, часом амбівалентні, часом «перевернуті» у порівнянні з мирним життям. Наприклад, на подвір'ях великих будинків на вогнищах «загалом готували чоловіки, тому що жінки чи сиділи з дітьми, чи боялися виходити», причому готували на кілька родин в одному посуді одразу, в складчину, як це прийнято було під час свят та інших ритуалів у сільській місцевості (наприклад, на Проводи під час колективних поминок біля цвинтаря або при святкуванні «Майової каші»).

Взагалі *ритуали єднання* в умовах «підвального життя» набували особливого сенсу, мали психотерапевтичний ефект. Про це виразно розповідає Ольга Шевченко: «У першу ніч, коли ми з дитиною спустилися до підвалу, де сиділи в жакливному відчай і плакали, проходили дівчата, мама і дві доньки, і розносили розфасоване печиво і цукерки дітям. <...> Вони вручили йому [сину Ольги – М.К.] цей пакуночок, і ми його розтягували до самого кінця. І це трішки підняло нам настрій і дух, плакати ми перестали» [2, с. 49]. Такий розповсюджений звичай пригощати солодощами дітей, знайомих і незнайомих (відгомін найархаїчнішого ритуалу обміну дарами), в умовах тотального дефіциту їжі сприймався не так як серйозна гуманітарна допомога, а як акт людської солідарності.

Обмін дарунками – один із найдавніших ритуалів єднання, поширений в усіх куточках світу. Звісно, не міг він не актуалізуватися на початку війни в Маріуполі: «Ми пригощали сусідку, вона – нас. Також обмінювалися продуктами» [2, с. 122].

І ще про один ритуал розповідає Ольга: «У нас із чоловіком була свічка, родинне вогнище, величезна. Ми вже 12 років у шлюбі і жодного разу її не палили. І ми палили цю свічку і грали в лото з сусідами. Світло дуже слабеке від неї, свічка декоративна. Але в підвалі темрява: хоч якийсь проблиск світла» [2, с. 49]. Розшифрувальник інтерв'ю не зрозумів, про що йдеться – інакше б він написав слова «Родинне вогнище» отак. У сучасній весільній обрядовості є така обрядодія, опис якої можна знайти, наприклад, на сайті, де продаються декоративні свічки «Родинне вогнище»: «У нашому магазині пропонуємо купити весільні свічки для обряду «Родинне вогнище», суть якого

полягає в передачі сімейного тепла і затишку від мам нареченого і нареченої до нової сім'ї. Для обряду використовується три свічки, найголовніша – велика свічка символізує молоду пару, а дві тонші – сім'ї батьків, що вже відбулися» [1]. Висота великої свічки 15 см, діаметр 8 см, висота двох бічних свічок 24,5 см, діаметр 2 см. Свічка «Родинне вогнище», запалена в підвалі, де люди, рідні й чужі, рятувалися від бомб, справді додала, наскільки це було можливо, «сімейного тепла і затишку» людям, які у найтяжчий час свого життя стали однією родиною.

Трагічний досвід, зафіксований у книзі інтерв'ю «Голоси війни. Маріуполь», є екзистенційно важливим не тільки для науковців, які кожний зі своєї дзвіниці може досліджувати його холодно й безсторонньо, але й для всіх українців, на чюю землю прийшла війна, бо доля Маріуполя вже спіткала Бахмут, Авдіївку, Вовчанськ, сотні сіл, від яких майже нічого не залишилося, і ніхто не знає, які випробування чекають кожного з нас попереду.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Весільні свічки для обряду "Родинне вогнище". URL: <https://e-svadba.com.ua/ua/svadebnye-aksessuary/svadebnye-svechi/svadebnye-svechi-dlya-obryada-semeynyy-ochag.html>
2. Голоси війни. Маріуполь / упоряд. Денис Волоха; ГО «Харківська правозахисна група». Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2023. 276 с.
3. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи «Права людини в Україні». URL: <https://khpg.org/1608813718>
4. «Мамочка, я не хочу умирати!» Щоденник з пекла. Автор – журналістка Надія Сухорукова. 21 березня 2022 р. URL: <https://www.0629.com.ua/news/3354660/mamocka-a-ne-hocu-umirat-sodennik-z-pekla-avtor-zurnalistka-nadia-sukhorukova>
5. Пам'ятаємо кожного маріупольця, кого вбила російська воєнна агресія. Меморіал Маріуполь. URL: <https://www.0629.com.ua/photo/645>
6. Сухорукова Н. Маріуполь. Надія. Київ: Лабораторія, 2023. 224 с.

References

1. Wedding candles for the rite “Family hearth”. URL: <https://e-svadba.com.ua/ua/svadebnye-aksessuary/svadebnye-svechi/svadebnye-svechi-dlya-obryada-semeynyy-ochag.html> (in Ukrainian)
2. Voices of the War. Mariupol/ compiled by Denys Volokha; CO “Kharkiv right defense group”, Kharkiv: ““Human Rights” Publishment” Ltd, 2023. 276 p. (in Ukrainian)
3. Kharkiv right defense group “Human rights in Ukraine” informational portal. URL: <https://khpg.org/1608813718> (in Ukrainian)
4. «Mommy, I don't want to die!» The diary from hell. Author- Nadia Sukhorukova, the journalist. March, 21, 2022. URL: <https://www.0629.com.ua/news/3354660/mamocka-a-ne-hocu-umirat-sodennik-z-pekla-avtor-zurnalistka-nadia-sukhorukova> (in Ukrainian)
5. We remember each Mariupol citizen killed by russian war aggression. Memorial Mariupol. URL: <https://www.0629.com.ua/photo/645> (in Ukrainian)
6. Sukhorukova N. Mariupol. Hope. Kyiv: Laboratory, 2023. 224 p. (in Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 02.10.2024. / The text was received by the editors 02.10.2024.

Текст затверджено до друку 30.10.2024. / The text is recommended for printing 30.10.2024.